

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Nr 2
s. 227-255
doi: 10.36121/jlosowski.22.2025.2.227

Janusz Łosowski
ORCID 0000-0003-1223-4288
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Stan badań nad pieczęciami i herbami miast guberni lubelskiej oraz jej samej

Streszczenie: Artykuł powstał w związku z przygotowaniem do wydania pochodzącej z lat sześćdziesiątych XIX wieku korespondencji magistratów niemal 60 miast guberni lubelskiej z władzami rosyjskimi dotyczącej używanych przez nie herbów i pieczęci. Jego przedmiotem stały się publikacje poświęcone tym znakom powstałe do tego czasu jak również w okresie późniejszym, jeśli zawierały informacje o źródłach. W zestawieniach tabelarycznych stanowiących istotny element tego tekstu przedstawiono informacje o publikacjach w ujęciu formalnym z podziałem na ich rodzaj i charakter naukowy oraz terytorialnym, zamieszczając dane o opracowaniach dotyczących poszczególnych miast. Okazało się, że dorobek na tym polu jest znaczący, ponieważ problemom pieczęci i herbów każdego ówczesnego ośrodka miejskiego poświęcono co najmniej kilka publikacji, a najwięcej z nich dotyczy Lublina i Zamościa (odpowiednio 32 i 15). Świadczy to o żywym zainteresowaniu problemem dawnych znaków miejskich. Najwięcej opracowań powstało dzięki wysiłkowi badaczy związanych z UMCS i będących uczniami prof. Józefa Szymańskiego. W końcowej części tego tekstu przedstawiono również postulaty badawcze dotyczące problemów dawnych i współczesnych herbów tych miast.

Słowa kluczowe: Imperium rosyjskie, Królestwo Polskie, XIX wiek, pieczęcie, herby, miasta, gubernia lubelska, administracja rosyjska

The state of research on the seals and coats of arms of the cities of the Lublin Governorate and itself

Annotation: This article was written in preparation for the publication of correspondence from the 1860s between the magistrates of nearly 60 towns in the Lublin Governorate and the Russian authorities regarding the coats of arms and seals they used. It focused on publications devoted to these symbols, published up to that time, as well as later, if they contained information on

sources. The tabular summaries, which constitute an important element of this text, present information on the publications from a formal perspective, broken down by type, scientific focus, and territorial scope, along with data on studies on individual towns. The body of work in this field proved to be significant, as at least several publications were devoted to the seals and coats of arms of every urban center of the time, with the largest number of publications concerning Lublin and Zamość (32 and 15, respectively). This demonstrates the keen interest in the issue of ancient municipal symbols. The majority of these studies were produced thanks to the efforts of researchers associated with Maria Curie-Skłodowska University (UMCS) and students of Professor Józef Szymański. The final part of this text also presents research proposals concerning the problems of the ancient and contemporary coats of arms of these cities.

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, 19th century, seals, coats of arms, cities, Lublin Governorate, Russian administration

Wstęp

Dawne pieczęcie miejskie i znajdujące się na nich wyobrażenia a wśród nich również herby stanowią bardzo ważny składnik symboliki ośrodków miejskich, w których były używane. Dlatego powinny być traktowane jako istotny środek komunikowania ważnych treści ideowych wszystkim tym, którzy mieli do czynienia z opieczętowanymi dokumentami. A ich badanie można sytuować wśród istotnych celów badawczych z zakresu różnych dyscyplin pomocniczych historii w tym nie tylko heraldyki ale też sfragistyki, dyplomatyki czy archeologii prawnej. Stykała się z nimi większość obywateli dawnych miast, czasem też mieszczanie z innych prowincji Rzeczypospolitej a nawet cudzoziemcy zamieszkujący w krajach bezpośrednio z nią graniczących.

Ze względu na funkcje komunikacyjne znaczenie wszelkich znaków miejskich wykracza poza kwestie prawne związane z używaniem pieczęci jako środka uwierzytelnienia dokumentacji urzędowej. Wykorzystywano je także do potwierdzania zamknięcia określonych towarów lub przedmiotów, a także w roli insygniów, a więc przedmiotów stanowiących trwale symbole władz administracyjnych i sądowych. Stanowią też zasadniczy rezerwuuar treści, z których czerpie się przy tworzeniu współczesnych herbów jednostek samorządowych (miast i gmin). Dlatego powinny być badane w jak najszerszym zakresie bez jakichkolwiek ograniczeń związanych z miejscem i czy chronologią.

Analizy dotychczasowego dorobku naukowego, bardzo potrzebne ze względu na ich rolę wartościującą oraz postulatyczną, stanowiące środek refleksji nad dotychczasowymi efektami badawczymi, zazwyczaj zawierają naturalne ograniczenia. Posiada je też i niniejsze opracowanie, a stało się tak ze względu na jego związek z wydaniem tomu obejmującego urzędową korespondencję z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku dotyczącej herbów i pieczęci miast w guberni lubelskiej oraz projekty herbów opracowane przez urzędników rosyjskich. Tak jak i inne teksty zamieszczone w tej książce stanowi element projektu obejmującego edycję tego rodzaju materiałów pochodzących z terenu Królestwa Polskiego.

Przedmiot prezentowanego artykułu stanowią źródła sfragistyczne i heraldyczne powstałe w okresie staropolskim oraz do końca lat siedemdziesiątych XIX wieku,

a także wszelkie publikacje oraz opracowania naukowe i popularne powstałe w okresie późniejszym, jeśli zawierały informacje o nich. Przy czym nie chodziło w tym wypadku jedynie o pieczęcie, ale również o inne środki manifestacji herbu takie jak okładki opraw ksiąg urzędowych oraz ich karty tytułowe. Wykorzystano też różnego rodzaju opracowania powstałe w ubiegłym wieku zawierające informacje o pieczęciach i herbach od średniowiecza do lat siedemdziesiątych zawarte w zachowanej dokumentacji różnych urzędów.

W artykule tym skupiono się na trzech zagadnieniach najbardziej istotnych z punktu widzenia wymienionej edycji źródłowej. W pierwszej kolejności przedstawiono wcześniejsze próby ukazania dotychczasowego dorobku naukowego dotyczącego pieczęci i herbów wymienionych miast, ukazując zalety jak i słabsze strony powstałych w związku z tym opracowań. W dalszej kolejności dokonano charakterystyki publikacji odnoszących się do wymienionego zagadnienia w ujęciu formalnym i terytorialnym. W końcowej części tego tekstu sformułowano postulaty badawcze, zwracające uwagę na istotne zagadnienia do tej pory słabiej poznane, które powinny być uwzględnione w toku przyszłych badań.

1. Wcześniejsze analizy dorobku badawczego dotyczącego pieczęci i herbów miast guberni lubelskiej

Pierwszej próby oceny dorobku badań nad herbami miast województwa lubelskiego dokonał w roku 1995 Henryk Seroła. W swoim opracowaniu skupił się na podsumowaniu dokonań lubelskiego środowiska heraldycznego, którego członkowie pozytywnie reagując na propozycje różnych organów samorządowych opracowywali ekspertyzy heraldyczne dotyczące herbów i innych znaków miast i gmin. Przy tej okazji dokonał interesujących uogólnień w zakresie genezy godeł herbów miast polskich wykorzystując przykłady pochodzące z regionu lubelskiego. Według niego nawiązywały do patrona miasta, jego architektury, z której najczęściej uwzględniano mury miejskie. Przy ich tworzeniu wykorzystywano przedmioty charakterystyczne dla przyrody takie jak księżyc czy gwiazdy, sięgano także do nazw miast, z których najczęściej wykorzystywano początkową literę. Godłami herbów miast prywatnych, a tych było najwięcej, stawały się także znaki herbowe ich właścicieli¹.

Na podstawie doświadczeń związanych z projektowaniem herbów uwzględniającym zachowane źródła sfragistyczne i dyplomatyczne sformułował zasady służące tworzeniu projektów odpowiadających zasadom heraldyki i uzasadnionych źródłowo (historycznie). Według niego poprawny herb powinien nawiązywać do historii lub warunków życia miasta, odzwierciedlać rodzime tradycje heraldyczne oraz posiadać uzasadnienie źródłowe. Badacz ten uznał też za konieczne, aby herb stanowił dzieło sztuki heraldycznej oraz dodatkowo spełniał funkcję identyfikacyjną². H. Seroła sformułował też kilka zasad ułatwiających tworzenie herbów zgodnie z zasadami heraldyki. Należały do nich według niego prostota i schematyzm godeł, poprawne ich

¹ H. Seroła, *Lubelskie badania nad heraldyką samorządową*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. tegoż i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 20–21.

² Tamże.

rozmieszczenie na tarczy, tak aby ją wypełniały w całości. Oprócz tego zaliczył do tych reguł nadawanie herbom odpowiednich kształtów i barw³.

Wymieniony autor na podstawie doświadczeń związanych z projektowaniem herbów dokonał hierarchizacji źródeł heraldycznych, pozostając w opozycji do niektórych poglądów M. Gumowskiego. Przyznał przy tym pierwszeństwo źródłom starszym przed młodszymi, co odnosiło się również do pieczęci. Jego zdaniem wśród wyobrażeń napieczętych powinny być preferowane te, które objął proces heraldyzacji, w którego wyniku umieszczano je na tarczy. Autor ten uznał też, że większą wartość źródłową powinny posiadać dokumenty regulujące sprawę herbu (przywileje monarsze) niż źródła sfragistyczne⁴. Wymienione wyżej ustalenia miały duże znaczenie praktyczne, ponieważ ułatwiły tworzenie współczesnych herbów miast i gmin.

W oddzielnym artykule H. Seroła dokonał również oceny dorobku naukowego profesora Mariana Gumowskiego, który położył wielkie zasługi na polu badań nad herbami polskich miast w okresie staropolskim oraz zaborczym. Badacz ten opracował również rozprawę dotyczącą pieczęci i herbów województwa lubelskiego. Jej podstawową zaletą był szeroki zakres, ponieważ autor zamieścił w niej informacje o pieczęciach i herbach zarówno dużych miast jak i dawnych ośrodków miejskich niejednokrotnie będących obecnie jedynie wsiami⁵. W dalszym ciągu dla wielu miejscowości wymienionego obszaru praca M. Gumowskiego pozostaje jedynym opracowaniem o charakterze sfragistyczno-heraldycznym.

Uzasadnione było też podkreślenie przez H. Serołę dodatkowej wartości dzieła M. Gumowskiego, jaką okazało się podawanie w niej informacji o projektach herbów miast opracowanych zamieszczonych w Albumie Heroldii Królestwa Polskiego. Powstał on w związku z zarządzeniem cara Mikołaja I, który chciał przywrócić dawne herby miast Królestwa Polskiego, po jego nowym podziale administracyjnym. Na podstawie nadesłanych materiałów z ośrodków miejskich (pieczęci i dokumentów) opracowano wtedy projekty herbów, które wypełniły pięć obszernych tek. W roku 1849 zostały one przewiezione do Sekretariatu Stanu Królestwa Polskiego w Petersburgu i okazane cesarzowi Mikołajowi I. Ten jednak ich nie zaaprobował rzekomo ze względu na zbyt polski charakter przedłożonych mu projektów.

Potem przeleżały w Sekretariacie 10 lat, a gdy już nie były potrzebne petersburskim urzędnikom zostały przekazane do Heroldii Królestwa Polskiego w Warszawie. Po likwidacji tej instytucji w roku 1861 owe projekty trafiły do stołecznego Archiwum Akt Dawnych. W okresie międzywojennym M. Gumowski zdołał je wykorzystać, sporządzając odrisy herbów oraz różnego rodzaju notatki. Natomiast same teki niestety nie przetrwały II wojny światowej. Razem z zasobem tego archiwum zostały spalone przez oddziały niemieckie po zdobyciu Starego Miasta w czasie

³ Tamże, s. 27.

⁴ Tamże, s. 26–27.

⁵ M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, „Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego”, t. 49, Lublin 1959.

powstania warszawskiego w roku 1944⁶. Z tego względu informacje podane przez wymienionego badacza są bezcenne.

H. Seroła słusznie wskazał też na słabe strony rozprawy M. Gumowskiego, do których zaliczył brak sygnatur archiwalnych umożliwiających odnalezienie przez badaczy i osoby zainteresowane pieczęci opisanych przez M. Gumowskiego. Podanie przez niego jedynie nazwy placówki dokumentacyjnej i roku dokumentu zawierającego pieczęć opisywaną przez niego takiej możliwości nie dają⁷. Ponadto autor tego artykułu wskazał na ewidentne błędy popełnione przez M. Gumowskiego przy identyfikacji pieczęci: Izbicy, Kamionki, Józefowa nad Wisłą oraz Ostrowa Lubelskiego. W rzeczywistości dotyczyły innych ośrodków miejskich a więc Izbicy Kujawskiej, Józefowa w województwie braclawskim, Ostrowi Mazowieckiej. A władze Kamionki używały tylko jednej z czterech przypisanych jej pieczęci⁸. Jednak w sytuacji braku badań nad pieczęciami i herbami miast lubelskich (z wyjątkiem Lublina, Wąwolnicy i Zamościa) tego rodzaju pomyłki były nie do uniknięcia, co słusznie zauważył autor wymienionego artykułu.

W ostatnim czasie całościowej oceny osiągnięć w zakresie heraldyki miejskiej na obszarze Lubelszczyzny dokonał Tomisław Giergiel⁹. Jego artykuł miał ułatwić w przyszłości opracowanie monografii heraldyki regionalnej, służącej głównie do nadania herbom tego terenu kształtu zgodnego z zasadami heraldyki. W koncepcji autora opracowanie to powinno obejmować charakterystykę źródeł, przedstawienie zasad heraldyki i weksylologii oraz zestawienie katalogu symboli użytych w herbach. Uznał on też za potrzebne zamieszczenie w niej charakterystyki przepisów regulujących tworzenie herbów. Dzięki temu w przyszłości mogłoby pełnić rolę swego rodzaju przewodnika ułatwiającego pracę nie tylko heraldykom, ale również urzędnikom samorządowym odpowiedzialnym za prowadzenie spraw związanych z wprowadzaniem nowych herbów lub ich zmianą.

Główną zaletę opracowania tego badacza stanowi charakterystyka zasadniczych osiągnięć badawczych w poszczególnych okresach a więc staropolskim, w czasie rozbiorów, w II RP w latach wojny oraz po jej zakończeniu w czasie czterdziestopięcioletniego istnienia państwa komunistycznego. Objęło ono niemal wszystkie opracowania naukowe dotyczące pieczęci i herbów miast wymienionego terenu, co dla wszystkich zainteresowanych tymi problemami ma podstawowe znaczenie. Autor celowo pominął dokonania na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej na terenie Lubelszczyzny z okresu III RP, ale zabieg ten można uznać za uzasadniony. Ich charakterystyki nie można byłoby zmieścić w ramach tego artykułu ze względu na znaczną liczbę publikacji powstałych po roku 1989. Do tego potrzebny byłby odrębny i obszerny tekst.

Koncentracja na zasadniczych problemach związanych z heraldyką regionu lubelskiego uniemożliwiała autorowi oddzielne ukazanie dokonań dotyczących pie-

⁶ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 79–80.

⁷ H. Seroła, *Osiągnięcia prof. Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Seria nowa” 2013, t. 12 (23), s. 142.

⁸ Tamże, s. 144.

⁹ T. Giergiel, *Heraldyka miejska na Lubelszczyźnie do 1989 roku – stan wiedzy i problemy badawcze*, „Annales UMCS”, sec. F, vol. 79, 2024, s. 105–139.

częci i herbów poszczególnych miast. Ze względu na postawione przez niego cele nie było to konieczne. Jednak dla potrzeb przygotowanej edycji, która ma objąć korespondencję dotyczącą pieczęci i herbów poszczególnych miast znajdujących się na terenie guberni lubelskiej, niezbędna jest znajomość publikacji zawierających informacje o znakach miejskich używanych w każdym z nich na przestrzeni czterech wieków. Tylko na jej podstawie można bowiem ocenić poziom wiedzy o dawnych symbolach miejskich, jaką posiadali dziewiętnastowieczni urzędnicy miejscy tej guberni.

2. Miasta guberni lubelskiej i ich obecny status

Po stłumieniu powstania styczniowego władze carskie przystąpiły intensywnie do realizacji polityki unifikacyjnej polegającej na upodobnieniu do organizacji Cesarstwa ustroju Królestwa Polskiego. W rzeczywistości miała na celu likwidację jego odrębności ustrojowej, chwilowo wzmocnionej po reformach Aleksandra Wielopolskiego i ułatwienie działań rusyfikacyjnych. Na mocy ukazującego cara Aleksandra II z 19/31 grudnia 1866 w Królestwie Polskim w miejsce pięciu istniejących guberni utworzono dziesięć mniejszych. W jego wyniku gubernia lubelska została podzielona na dwie: lubelską i siedlecką¹⁰.

Gubernia lubelska mimo tego posiadała największy obszar i była większa od warszawskiej. Podzielono ją na 10 powiatów, które mniej więcej odpowiadały dotychczasowym okręgom sądowym. Status utrzymała zdecydowana większość miast powiatowych (osiem). Pojawiły się też dwa nowe w tym Puławy, zwane wtedy oficjalnie Nową Aleksandrią, zastępując w tej roli Kazimierz. Stało się tak, mimo że nie posiadały jeszcze wtedy praw miejskich, bowiem nastąpiło to dopiero w roku 1906. Miastem powiatowym stał się też Biłgoraj, który zajął miejsce Tarnobrodu. Na terenie nowej guberni znajdowało się 60 miast i 150 gmin wiejskich¹¹.

Większość miast guberni lubelskiej wkrótce utraciła status miejski, co stało się na mocy ukazującego cara Aleksandra II z 1 VI 1869 r. W jego następstwie Komitet Urządzący w Królestwie Polskim wydał rozporządzenia w dniu 19 (31) XII tego roku oraz z 6 (18) III 1870 r. W jego następstwie 47 miast guberni lubelskiej zdegradowano do roli osad wiejskich¹². Miało to dla nich dalekosiężne skutki, przy czym ich położenie prawno-administracyjne wcale nie było jednakowe. Niektóre stały się większymi wsiami i jeśli nadano im rangę centrum gminy były zarządzane przez wójtów. Natomiast dawne ośrodki miejskie, które nie zyskały takiego statusu i razem z innymi wsiami wchodziły w skład gminy, podlegały sołtysom.

Obecnie sytuacja prawna dawnych ośrodków miejskich jest jeszcze bardziej zróżnicowana. Sześć dawnych miasteczek, pozbawionych praw miejskich w latach 1869-1870, stało się wsiami, które obecnie nie stanowią nawet centrum gminy. Z kolei 19 byłych miast, które nie odzyskały dawnej pozycji, posiada teraz rangę ośrodków gminnych. Natomiast 22 dawne ośrodki miejskie utrzymały swój status, przy czym

¹⁰ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna: dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i organizacji władz*, Lublin 1977, s. 103.

¹¹ Tamże, s. 103, 106.

¹² *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 69 z 1869 r. s. 469-473, t. 70 z 1870 r., s. 96-99.

trzeba wyraźnie zaznaczyć, że kilka z nich ponownie stało się miastami dopiero w III RP. Stanowią obecnie centra gmin miejsko-wiejskich. Dawną pozycję odzyskały dzięki decyzji władz państwowych, które w ten sposób chciały im zrekompensować degradację prawno-administracyjną, jaka dokonała się w okresie zaboru rosyjskiego. Osiem miast powiatowych utrzymało swoją pozycję, a trzy dodatkowe awansowały do rangi ośrodków powiatowych dzięki odpowiednim decyzjom władz państwowych PRL (Kraśnik, przejściowo Opole) oraz III RP (Łęczna i Opole).

Aktualne znaczenie wszystkich ośrodków miejskich istniejących w roku 1866 przedstawiono w tabeli 1.

Tab. 1. Obecny status dawnych miast guberni lubelskiej

Miasto wojewódzkie lub jego dziel-nica	Miasto powiatowe	Miasto i centrum gminy miejsko-wiejskiej	Wieś-centrum gminy wiejskiej	Wieś-sołectwo
Lublin Wieniawa*	Chełm, Biłgoraj, Hrubieszów, Janów Lubelski, Krasnostaw, Kraśnik, Lubartów, Łęczna, Opole Lubelskie, Tomaszów Lubel-ski, Zamość	Annopol Bełżyce Bychawa, Czemierniki, Frampol, Goraj, Józefów nad Wisłą, Józefów (Ordynacki), Kamionka, Kazimierz Dolny Końskowola, Krasnobród, Łaszczów, Modliborzyce, Piaski, Rejowiec, Szczeszczyszyn, Turobin, Tyszowce, Urzędów, Wąwolnica, Zaklików	Baranów, Chodel, Dubienka, Firlej, Głusk, Grabowiec, Horodło, Jarczów, Komarów-Osada, Krzeszów, Kurów, Markuszów, Michów, Puchaczów, Sawin, Tarnogród, Uchanie, Wojśławice, Żółkiewka-Osada	Biskupice, Bobrowniki, Gorzków- -Osada, Kryłów, Pawłów, Tarnogóra
2	11	22	19	6

* Obecnie stanowi dzielnicę Lublina

3. Ocena dotychczasowych osiągnięć badawczych

Konsekwencją wyrażonego poglądu stało się skupienie uwagi w tym opracowaniu na dorobku dotyczącym pieczęci i herbów poszczególnych miast, który ma zasadnicze znaczenie dla prowadzonych badań. Dlatego zdecydowano się na przedstawienie osiągnięć badawczych dotyczących pieczęci urzędowych i herbów każdego miasta guberni lubelskiej osobno. Jego ukazanie w formie opisowej zajęłoby bardzo

dużo miejsca i przekroczyłoby ramy nie jednego ale kilku artykułów. Mnogość szczegółów utrudniłaby w dużym stopniu dokonanie jakichkolwiek uogólnień, bowiem specyfika każdego z tych ośrodków była inna, a odnosząca się do nich literatura bardzo zróżnicowana.

Dlatego zdecydowano się na prezentację dotychczasowych osiągnięć badawczych w formie tabelarycznych zestawień ilościowych. Objęły one publikacje naukowe oraz teksty bardziej popularne, ale napisane przez uznanych badaczy dotyczące pieczęci i herbów poszczególnych ośrodków ale używanych do roku 1867. Niniejszy stan badań ma bowiem użyteczny charakter i powstał w związku z realizacją wymienionego wyżej przedsięwzięcia edytorskiego. Pominięto w nim opracowania dotyczące pieczęci i herbów używanych później, o ile nie zawierały informacji o źródłach wytworzonych do wymienionego roku. Podanie liczb publikacji odnoszących się do poszczególnych miast pozwoliło ukazać stopień zaawansowania badań nad herbami badanych miast i ich źródłami oraz różnice między nimi. Dzięki temu stworzono bardziej precyzyjny obraz dokonań na polu sfragistyczno-heraldycznym na badanym terenie.

Obraz ilościowy i formalny dorobku naukowego dotyczącego pieczęci i herbów badanych ośrodków miejskich został zaprezentowany w kolejnej tabeli (nr 2). Objęła ona pięć zasadniczych typów publikacji. Zaliczono do nich rozprawy poświęcone zagadnieniom sfragistyczno-heraldycznym wszystkich 60 ośrodków miejskich, odrębne artykuły zamieszczone w czasopismach naukowych lub pracach zbiorowych oraz wydrukowane ekspertyzy. Te drugie odróżniały się od artykułów mniejszą objętością oraz skupieniem na problemie wyglądu herbu. Ponadto w tabeli zamieszczono informacje o pracach naukowych zawierających wzmianki o pieczęciach używanych przez dane miasto lub wyglądzie jego herbu albo o obu tego rodzaju opracowaniach łącznie. W ostatniej kolumnie znalazły się liczby artykułów o charakterze popularnym, jeśli zawierały dane o dawnych herbach, ich projektach oraz źródłach takich jak pieczęcie i dokumenty.

Tab. 2. Forma publikacji naukowych dotyczących pieczęci oraz herbów miast z terenu guberni lubelskiej

L.p.	Nazwa miasta	Osobna monografia lub rozprawa	Oddzielny artykuł w czasopiśmie lub w pracy zbiorowej	Ekspertyzy heraldyczne (publikowane)	Wzmianki w publ. naukowych i fotokopie źródeł (ilość prac)	Informacje w książkach i artykułach publicystycznych
1.	Annopol (janowski)	-	-	-	6	-
2.	Baranów (puławski)	-	-	-	5	-
3.	Bełżyce (lubelski)	-	-	-	7	-
4.	Biłgoraj (biłgorajski)	-	1	-	5	-
5.	Biskupice (lubelski)	-	-	-	5	-
6.	Bobrowniki (puławski)	-	-	-	1	-

7.	Bychawa (lubelski)	-	-	-	6	-
8.	Chełm (chełmski)	-	-	1	6	1
9.	Czemierniki (lubartowski)	-	-	-	7	-
10.	Chodel (lubelski)	-	-	-	3	-
11.	Dubienka (hrubieszowski)	-	-	-	1	-
12.	Firlej (lubartowski)	-	-	-	6	-
13.	Frampol (zamojski)	-	-	1	6	-
14.	Głusk (lubelski)	-	-	-	1	-
15.	Goraj (zamojski)	-	-	-	8	-
16.	Gorzków (krasnostawski)	-	-	-	1	-
17.	Grabowiec (hrubieszowski)	-	-	-	3	-
18.	Horodło (hrubieszowski)	-	-	-	3	-
19.	Hrubieszów (hrubieszowski)	-	-	-	5	-
20.	Janów Lubelski (janowski)	-	-	-	6	-
21.	Jarczów (tomaszowski)	-	-	-	1	2
22.	Józefów nad Wisłą (puławski)	-	-	-	5	-
23.	Józefów (Ordynacki) (biłgorajski)	-	1	1	3	-
24.	Kamionka (lubartowski)	-	1	-	6	-
25.	Kazimierz Dolny (puławski)	-	-	1	3	-
26.	Komarów (tomaszowski)	-	-	-	1	-
27.	Końskowola (puławski)	-	-	1	6	-
28.	Krasnobród (zamojski)	-	1	1	1	-
29.	Krasnystaw (krasnostawski)	-	1	-	2	2
30.	Kraśnik (janowski)	-	-	-	5	-
31.	Krzyszów (biłgorajski)	-	-	-	1	-
32.	Kryłów (hrubieszowski)	-	-	-	2	-
33.	Kurów (puławski)	-	-	-	6	-
34.	Lubartów (lubartowski)	-	2	1	7	1

35.	Lublin (lubelski)	1	5	–	18	8
36.	Łaszczów (hrubieszowski)	–	–	–	1	–
37.	Łęczna (lubartowski)	–	1	1	5	3
38.	Markuszów (puławski)	–	–	–	4	–
39.	Michów (lubelski)	–	–	–	6	–
40.	Modliborzyce (janowski)	–	1	–	4	–
41.	Opole (puławski)	–	–	–	5	–
42.	Pawłów (chełmski)	–	–	–	2	–
43.	Piaski (lubelski)	–	1	–	4	–
44.	Puchaczów (lubelski)	–	–	–	4	–
45.	Rejowiec (chełmski)	–	–	–	1	3
46.	Sawin (chełmski)	–	–	–	2	–
47.	Szczebrzeszyn (zamojski)	–	–	–	3	–
48.	Tarnogóra (krasnostawski)	–	–	–	3	–
49.	Tarnogród (biłgorajski)	–	1	–	4	–
50.	Tomaszów (tomaszowski)	–	1	–	2	1
51.	Turobin (krasnostawski)	–	–	–	3	1
52.	Tyszowce (tomaszowski)	–	–	–	2	–
53.	Uchanie (hrubieszowski)	–	–	–	2	–
54.	Urzędów (janowski)	–	–	–	4	–
55.	Wąwolnica (lubelski)	–	1	–	8	2
56.	Wieniawa (lubelski)	–	–	–	1	–
57.	Wojśławice (chełmski)	–	–	–	1	–
58.	Zaklików (janowski)	–	1	–	3	–
59.	Zamość (zamojski)	–	6	–	5	4
60.	Żółkiewka (krasnostawski)	–	–	–	1	–
	Razem	1	25	8	238	28

Z analizy danych w tej tabeli wynika kilka zasadniczych wniosków. Przede wszystkim dostrzegalna jest relatywnie spora liczba publikacji. Każde dawne miasto guberni lubelskiej posiada przynajmniej jedną publikację dotyczącą jego herbu i ewentualnych pieczęci. Stało się to w głównej mierze dzięki rozprawie Mariana Gumow-

skiego, która ukazała się ponad sześćdziesiąt lat temu. Opracowanie to jest już w pewnej części przestarzałe, zawiera też w niektórych przypadkach błędy, co wykazano wyżej, ale w dalszym ciągu dostarcza wiedzy o pieczęciach i herbach pochodzących z kilkunastu ośrodków i tam gdzie nie ukazały się nowsze publikacje, w dalszym ciągu ma swoją przydatność.

Z danych zamieszczonych w tabeli wynika również, że w ostatnim półwieczu miała miejsce ilościowa i jakościowa zmiana znamionująca istotny postęp badawczy. Dokonała się dzięki badaniom prowadzonym w ramach prac doktorskich z heraldyki lub innych dyscyplin pomocniczych historii. Dzięki temu powstałe w ich wyniku opracowania wyróżniały się wykorzystaniem nowych źródeł odnalezionych w wyniku gruntowniejszej kwerendy i stosowaniem znacznie szerszego kwestionariusza badawczego niż to czyniono dawniej.

Pierwszym efektem nowego kierunku badawczego stało się opublikowanie przez Marię Trojanowską artykułu poświęconego pieczęciom Lublina okresu staropolskiego¹³. Była ona pracownicą lubelskiego Archiwum Państwowego i przygotowywała pod kierunkiem prof. Józefa Szymańskiego rozprawę doktorską o dokumencie miejskim lubelskim w okresie od XIV do XV wieku. Jej opracowanie daleko bardziej poszerzyło wiedzę o ewolucji herbu tego miasta w porównaniu z opracowaniem M. Gumowskiego. Dodatkową zaletą było dołączenie przez autorkę do tekstu artykułu katalogu pieczęci. Zawierał on przekaz legendy z rozwiązanymi skrótami, dokładny opis godła, dane pozwalające na szybkie odnalezienie opisywanej pieczęci, jej fotokopię, trzeba przyznać najczęściej niezbyt wyraźną, co nastąpiło nie z winy autorki ale z powodu niskiej jakości ówczesnego sprzętu poligraficznego. Dlatego autorka dołączyła własnoręczne odrisy częściowo równoważące mankamenty fotokopii¹⁴. Opracowanie w takiej formie wprowadziło standard, który był naśladowany w innych publikacjach dotyczących pieczęci miejskich¹⁵.

Kolejne publikacje z okresu późniejszego powstały dzięki aktywności pracowników naukowych UMCS i młodszych uczniów prof. J. Szymańskiego a więc Piotra Dymmela, Janusza Łosowskiego, Henryka Seroki, Krzysztofa Skupieńskiego i Ewy Zielińskiej. Czynili to w związku z przygotowaniem rozpraw doktorskich pod kierunkiem wymienionego badacza lub na ich kanwie w ramach działalności powołanego w roku 1988 lubelskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Jego powstanie również zainicjował prof. J. Szymański i twórczo inspirował wymienionych autorów do końca swojego życia. Udział w badaniach sfragistyczno-heraldycznych pracowników drugiej lubelskiej uczelni, jaką jest KUL, był mniejszy, a spośród nich należy wymienić prace Tomasza Panfila, o których więcej miejsca znajdzie się niżej, oraz tekst Katarzyny Pisarek.

¹³ M. Trojanowska, *Pieczęcie miasta Lublina od roku 1317 do roku 1811*, „Archeion” 1974, t. 60, s. 81–104.

¹⁴ M. Trojanowska, *Katalog pieczęci miasta Lublina od roku 1317 do roku 1811*, „Archeion” 1974, t. 60, s. 105–123.

¹⁵ M. Adamczewski, *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000. Zobacz też przypis nr 17.

Wśród licznych opracowań na szczególną uwagę zasługują opracowania o szerszym zakresie terytorialnym. Pierwszą z nich był artykuł J. Łosowskiego poświęcony pieczęciom miast szlacheckich województwa lubelskiego zamieszczony razem z katalogiem źródeł sfragistycznych wykorzystanych przez tego autora¹⁶. Jednak najważniejszą pracą poświęconą problemom sfragistyczno-heraldycznym regionu lubelskiego pozostaje monografia H. Seroki dotycząca herbów miast małopolskich, będąca rozwiniętą wersją rozprawy doktorskiej, której promotorem był prof. J. Szymański¹⁷. Mimo, że ukazała się 20 lat temu zachowała swoją wartość, a ze względu na jej charakter analityczny jak również syntetyczny wszechstronnie ukazuje genezę oraz rozwój herbów miejskich tej prowincji. Zawiera też szczegółową analizę godeł herbowych trzech rodzajów miast: królewskich, szlacheckich oraz kościelnych.

H. Seroka najbardziej zasłużył się również na polu badań nad herbami miast województwa lubelskiego. Oprócz wymienionej monografii sporządził kilkanaście artykułów i opublikowanych ekspertyz historyczno-heraldycznych poświęconych innym miastom takim jak: Chełm, Józefów, Kazimierz Dolny, Krasnystaw, Modliborzyce, Piaski, Tarnogród i Zaklików¹⁸. Jako pierwszy z badaczy sięgnął do przywileju wydane dla Lewartowa w roku 1744 przez króla Augusta III za sprawą właściciela miasta marszałka wielkiego litewskiego Pawła Karola Sanguszki. Okazało się, że monarcha ten nie tylko zatwierdził dawne przywileje, odnowił prawa miejskie i zmienił nazwę miasta na Lubartów ale także nadał miastu herb. Nie został on opisany, ale jego wizerunek został dołączony do tego dokumentu. Przedstawiał on Pogoń w górnym polu oraz dwa lamparty skaczące na drzewo.

Udział innych członków tego oddziału w opracowaniu artykułów i ekspertyz był mniejszy, ale należy go w tym miejscu również docenić. Dzięki nim powstała niemal 1/3 tego rodzaju opracowań z ogólnej liczby 33 (25 odrębnych tekstów poświęconych problematyce sfragistyczno-heraldycznej oraz 8 drukowanych ekspertyz). W tym miejscu należy wyjaśnić, że ekspertyzy te powstawały w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku w związku z projektowaniem herbów i nie wszystkie zostały zaakceptowane przez władze samorządowe. Jednak zawierają informacje o wykorzystanych źródłach, dlatego zachowują istotną przydatność badawczą.

Bardzo widoczne jest zróżnicowanie ilości publikacji dotyczących poszczególnych ośrodków. Badacze najczęściej interesowali się pieczęciami i herbami Lublina, co wydaje się naturalne. Był stolicą województwa i centrum administracyjnym, ważnym ośrodkiem handlu i rzemiosła oraz miejscem odbywania sesji Trybunału Koronnego. Kwestiom jego pieczęci i herbu poświęcono aż 32 publikacje, w tym jedną książkę, odrębny artykuł, dwa inne poświęcone pieczęciom oraz dotyczące ich fragmenty w różnych opracowaniach lub jedynie wzmianki. Publikacje te świadczą o niegasnącym zainteresowaniu kwestią formy godła herbu tego miasta a także jego genezy.

¹⁶ J. Łosowski, *Pieczęcie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1995, s. 247–269; tenże, *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce...*, s. 271–304.

¹⁷ H. Seroka, *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.

¹⁸ Szczegółowe informacje w bibliografii zamieszczonej na końcu tego artykułu.

Problemowi herbu Lublina poświęcił odrębną książkę T. Panfil, próbując dociec nowych znaczeń kozła i winnej latorośli występujących na pieczęciach lubelskich i tworzących godło herbu tego miasta. Zwrócił uwagę na fakt, że na najstarszej pieczęci umieszczono kozę z bujną sierścią i długimi rogami, która nie występowała w Europie tylko występowała na Kaukazie i w Azji Mniejszej. Na tej podstawie doszedł do wniosku, że wyobrażenie to może symbolizować treści dotychczas nie uwzględniane w dotychczasowych interpretacjach symboliki herbu i starał się zaprezentować możliwość doszukiwania się w godle tego herbu znaczeń religijnych, czego wcześniej nie czyniono.

Z tego względu uznał, że kozioł widniejący na pieczęciach miejskich może być traktowany jako starotestamentalne zwierzę ofiarne, wyobrażający grzesznego człowieka mogącego uzyskać zbawienie przez symboliczne uczestnictwo w ofierze Chrystusa. Dopuszczał też możliwość innej interpretacji wymowy symbolicznej tego zwierzęcia jako symbolu Chrystusa-Bożego Ogrodnika dbającego o posadzony przez siebie krzew. Nie wykluczył też innego odczytania wymowy wyobrażenia kozła w kategoriach astrologicznych, co raczej wykluczało jego wymowę religijną. Swoich pomysłów interpretacyjnych autor nie starał się jednak dostatecznie uzasadnić, co w znacznym stopniu osłabia merytoryczną wartość jego wywodów, a kwestię symboliki kozła i winnej latorośli w tym herbie czyni dalej otwartą.

Stosunkowo duża liczba opracowań dotyczących pieczęci i herbu Zamościa częściowo wynikała z roli tego miasta jako twierdzy odgrywającej istotną rolę w systemie obronnym Rzeczypospolitej oraz centrum administracyjno-sądowego Ordynacji Zamojskiej. Jednak w zasadniczym stopniu do powiększenia liczby publikacji przyczynił się do tego lwowski historyk Kazimierz Sochaniewicz (1892-1930), opracowując sześć krótkich ale wartościowych artykułów w lokalnym czasopiśmie zamojskim. W czasie I wojny światowej w latach 1915-1917 służył w Zamościu jako oficer austriackiego 30 pułku piechoty i w czasie pozasłużbowym gromadził informacje do dziejów tego miasta, które później wykorzystał w swoich publikacjach, w tym także heraldycznych¹⁹.

Większą liczbę publikacji w porównaniu z innymi posiada Wąwolnica, niewspółmierną do jej lokalnej pozycji. Stało się to jednak z powodu piętnastowiecznej pieczęci tego miasta, która była omyłkowo uważana za pochodzącą z Bydgoszczy i z tego powodu wywołała zainteresowanie badaczy niemieckich. W świadomości mieszkańców tego miasta rycerz zabijający smoka pochodzący z jej wyobrażenia był uważany za Krakusa założyciela tego ośrodka. Dowodzą tego informacje zamieszczone przez S. K. Kuczyńskiego, pochodzące z akt miejskich, z którymi zapoznał się w archiwum petersburskim. Według nich stało się to w roku 721!²⁰ Trzeba też przyznać, że owa legenda stanowi problem zasługujący na uwagę historyków. A realizowana edycja materiałów, z których korzystał wymieniony badacz, powinna ułatwić jego analizę.

¹⁹ K. Chlipalski, *Pracowite życie Kazimierza Sochaniewicza*, „Cracovia Leopoldis” 2023, nr 3, s. 36.

²⁰ S. K. Kuczyński, *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich*, „Archeion” 1978, t. 66, s. 206.

Problematyce sfragistyczno-heraldycznej zdecydowanej większość badanych ośrodków miejskich poświęcono jedynie od trzech do dziewięciu publikacji. Nie jest to liczba znacząca, ale z drugiej strony trzeba uznać, że ich istnienie stanowi dowód zainteresowania i aktywności badaczy. Głównie reprezentowali oni lubelskie środowisko heraldyczne, co wystawia mu dobre świadectwo. Istnienie tych publikacji ułatwia prowadzenie dalszych badań z tego zakresu. Trzeba też wyraźnie stwierdzić, że w przyszłości powinny być prowadzone dalsze badania nad pieczęciami większych miast, w tym: Chełma, Kazimierza Dolnego, Krasnegostawu i Kraśnika, bowiem nie zostały poznane wszystkie istniejące źródła sfragistyczne i aktowe.

Tylko po jednej publikacji posiadają: Bobrowniki, Dubienka, Głusk, Gorzków, Komarów, Krzeszów, Łaszczów, Wieniawa, Wojsławice i Żółkiewka. Z wyjątkiem pierwszej miejscowości jest nią wspomniana już kilkakrotnie praca M. Gumowskiego. W ich przypadku stan wiedzy o pieczęciach i herbach tych miejscowości nie zmienił w ciągu ostatnich 60 lat. Niewiele więcej publikacji poświęconych pieczęciom i herbom, bowiem po dwa teksty, mają: Kryłów, Pawłów, Sawin, Tyszowce i Uchanie, a więc miejscowości małe, z których swój status miejski zachowały jedynie Tyszowce. Niewiele większą liczbą trzech tekstów odnoszących się do znaków miejskich mogą poszczycić się Krasnobród, Szczepleszyn, Tarnogóra.

Brak zainteresowania kwestiami sfragistyczno-heraldycznymi tych miejscowości jest oczywiście zaniedbanie, które można częściowo wytłumaczyć ich niewielką rangą administracyjną i gospodarczą. Z dokonanego zestawienia wynika potrzeba prowadzenia dalszych badań nad znakami używanymi w tych miastach, chociaż nie będzie to łatwe, biorąc pod uwagę na niewielką ilość poznanych źródeł. Wydaje się, że pewną poprawę stanu wiedzy można byłoby uzyskać dzięki bardziej gruntownemu wykorzystaniu źródeł ukraińskich, przede wszystkim przechowywanych w archiwach i bibliotekach lwowskich.

Biorąc pod uwagę zainteresowania badaczy poszczególnymi okresami w dziejach znaków miejskich należy podkreślić skupianie ich uwagi na materiale sfragistycznym z okresu staropolskiego. Można to wytłumaczyć dążeniem do poszukiwania najstarszych pieczęci, których wyobrażenia były traktowane jako podstawa do opracowania projektów współczesnych herbów miast i gmin. Z tego względu źródła z okresu zaborczego, a więc głównie pieczęcie jak też projekty herbów miały w procesie ich projektowania znaczenie drugorzędne. W okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego nosiły bowiem herb państwowy. Natomiast przygotowywane później projekty z reguły były tworzone według zasad heraldyki rosyjskiej i nie respektowały polskich zasad tworzenia herbów.

Trudno się więc dziwić, że zainteresowanie funkcjonowaniem pieczęci i używaniem herbów w okresie zaborczym było niewielkie. Okres zaboru rosyjskiego był bowiem traktowany jako wyłom w polskiej tradycji heraldycznej, który trwał długo, ale szczęśliwie został przezwyciężony z chwilą odzyskania niepodległości przez Polskę. Problematyki heraldycznej okresu zaborczego dotyczyły dwa cenne artykuły A. Górkę²¹, które autor sporządził dzięki wykorzystaniu urzędowych źródeł znajdujących

²¹ A. Górka, *Rosyjski projekt herbu Tomaszowa*, „Rocznik Tomaszowski” 2019, t. 8, s. 57–66; tenże,

się w archiwum petersburskim. W końcu ubiegłego wieku archiwa rosyjskie otwały się bowiem na potrzeby badaczy z zagranicy, w tym także z Polski i udostępniały im posiadaną dokumentację z okresu imperium carskiego. Jednak od czasu agresji rosyjskiej na Ukrainę nasi badacze nie przeprowadzają w nich kwerend z powodu toczącej się wojny, dlatego trudno spodziewać się ożywienia badań na tym polu.

Należy wyjaśnić, że w okresie sowieckim dostęp do archiwów rosyjskich ze strony polskich historyków był bardzo utrudniony z powodów ideologiczno-politycznych, dlatego liczne bariery formalne udawało się pokonać tylko nielicznym badaczom. Wśród nich znalazł się szczęśliwie młody badacz dr S. K. Kuczyński, ówczesny pracownik Instytutu Historii PAN w Warszawie i późniejszy jego profesor. Historyk ten wykorzystał w roku 1974 materiały Departamentu Heroldii Rządzącego Senatu i zrobił z nich notatki, na których podstawie opublikował cenny artykuł archiwoznawczy, do dziś zachowujący przydatność naukową²². Autor ten na prośbę innych badaczy udostępniał im swoje wypisy, czego doświadczył piszący te słowa²³, dzięki czemu informacje pochodzące z akt rosyjskich mogły być szerzej spożytkowane.

4. Postulaty zasługujące na uwzględnienie w przyszłych badaniach

Dotychczasowy dorobek badawczy na polu badań pieczęci i herbów regionu lubelskiego jest niemały i ciągle się powiększa, co trzeba przyjąć z uznaniem. Fakt ten dowodzi, że problemy heraldyki miast dawnych i obecnych są ciągle żywe, wzbudzają zainteresowanie badaczy i wywołują emocje mieszkańców tych ośrodków, zazwyczaj interesujących się ich przeszłością. Niemniej jest jeszcze sporo do zrobienia zarówno w kwestiach źródłowych jak i faktograficznych związanych z ustaleniami odnoszącymi się do konkretnych pieczęci, ich wyobrażeń czy też projektów herbów. Mimo tylu publikacji w dalszym ciągu są bowiem problemy, które wymagają większej uwagi badaczy i bardziej pogłębionych analiz.

Na czoło wysuwa się tak jak w przypadku innych kwestii historycznych kwestia ciągłego rozszerzania podstawy źródłowej. Chodzi tutaj o odnajdywanie nieznanych wcześniej pieczęci, ich rysunków czy innych form reprodukcji oraz przekazów ikonograficznych. Nasz zasób sfragistyczny obejmujący dokumentację w archiwach, bibliotekach i muzeach może jeszcze dostarczyć jeszcze sporo różnych odcisków. A najstarsze wyobrażenia napieczętne stanowią podstawowe źródło w badaniach heraldycznych i tworzywo do projektowania herbu²⁴. Podobnie rezerwuarem różnego rodzaju wyobrażeń dawnych herbów miejskich mogą okazać się zbiory ikonograficzne czy też kartograficzne przechowywane w wymienionych placówkach dokumentacyjnych. W dalszym ciągu można odnajdywać różne wzmianki w dokumentacji urzę-

System heraldyczny Bernharda von Koelnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2019, nr 18 (29) (nowa seria), s. 237–254.

²² S. Kuczyński, *Polonica heraldyczne...*, s. 191–213.

²³ J. Łosowski, *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1995, s. 284–285, 291.

²⁴ J. Szymański, *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1992, s. 95.

dowej dotyczące używania pieczęci, wiedzy o dawnych herbach lub jej braku a także wyobrażeń dotyczących genezy godeł herbowych.

Najslabiej zbadany został okres zaborczy, co jest poniekąd zrozumiałe, biorąc pod uwagę wyrugowanie na pieczęciach urzędowych dawnych wyobrażeń i zastąpieniem ich przez godła herbów państwowych. Pewnie przyczyniła się też do tego słabsza orientacja badaczy w zawartości zespołów rosyjskich, wynikająca z generalnie niskiej jakości odnoszących się do nich pomocy ewidencyjno-informacyjnych. A podjęcie pogłębionych badań wydaje się konieczne, aby wypełnić istniejącą lukę w obrazie używania pieczęci urzędowych oraz wiedzy o dawnych znakach miejskich posiadanej przez ówczesnych mieszkańców. Edycja dokumentacji zgromadzonej przez petersburską Heroldię ma właśnie na celu ich ułatwienie, bowiem oryginały nie są w obecnej sytuacji wojennej dostępne, a w przyszłości sytuacja może zasadniczo się nie zmienić.

Odseparowanych studiów wymagają też projekty herbów opracowane w okresie Królestwa Polskiego. Konieczne wydaje się opublikowanie zachowanych rysunków w formie książkowej, a jeżeli nie byłoby to możliwe ze względów finansowych, to zamieszczenie ich elektronicznych reprodukcji na stronie Muzeum Narodowego lub innej placówki dokumentacyjnej przechowującej je aktualnie. Umożliwi to prowadzenie kompleksowych badań w pełnej skali, a nie tylko wyrywkowo. W związku z nimi kluczowe wydaje się określenie genezy godeł proponowanych herbów oraz dominujących tendencji przy doborze motywów, które miały wpływ na ich wykorzystanie. Potrzebne też wydaje się określenie skali oddziaływania zasad obowiązujących w heraldyce rosyjskiej tego okresu. Analiza tego rodzaju umożliwiłaby odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu herby miast miały być środkiem upowszechniania treści obcych polskiej tradycji heraldycznej, a tym samym szczególnym narzędziem polityki rusyfikacyjnej.

Większej uwagi wymaga też problem opisu funkcjonowania herbów miast szczególnie w miastach prywatnych, co można wyraźnie dostrzec na przykładzie ośrodków miejskich województwa lubelskiego należących do Ordynacji Zamojskiej. W XVII wieku zaczęto na używanych w nich pieczęciach umieszczać herb Jelita kolejnych ordynatów wywodzących się z rodu Zamoyskich. Nosiły go między innymi pieczęcie Goraja, Janowa oraz Kraśnika²⁵. I nie ma wątpliwości, że nie był on symbolem miasta, tylko stanowił znak wyrażający przynależność do wymienionego kompleksu dóbr ziemskich, będących własnością kolejnych ordynatów. Doskonale obrazuje to przykład Tarnobrodu, gdzie w roku 1747 delegat Ordynacji Zamojskiej nadzorujący elekcję urzędników dostrzegając używanie w tym mieście pieczęci uznanej przez niego za „staroświecką”, polecił zamówienie w Zamościu nowego typariusza zawierającego herb Jelita²⁶.

Obecnie traktowanie jego godła jako jedynego elementu herbu tych miast wydaje się nieuzasadnione. W powiatowym Kraśniku trzy skrzyżowane kopie ze środko-

²⁵ J. Łosowski, *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego...*, s. 281–283, 287–288.

²⁶ Ks. W. Depczyński, *Tarnogród 1567–1967. Monografia historyczno-gospodarcza*, Tarnogród 1970, s. 30; R. Szczygieł, *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Tarnobrodu*, pod red. tegoż, Tarnogród 2006, s. 55–56.

wą wspak pochodzące z herbu Zamoyskich stały się w roku 2013 godłem herbu tego ośrodka²⁷. Stało się tak, ponieważ dwie jedyne znane pieczęcie kraśnickie wójtowska i radziecka sporządzone w XVIII wieku zawierały godło właścicieli ze względu na przynależność tego miasta w XVII i XVIII wieku do Ordynacji Zamojskiej²⁸. Jednak jest bardzo prawdopodobne, że na wcześniejszych pieczęciach znajdowały się herby ówczesnych właścicieli np. Topór Tęczyńskich, dlatego godło herbu Zamoyskich nie powinno być jedynym elementem herbu tego miasta.

Ponadto można wyraźnie dostrzec tendencję do nadużywania pojęcia herbu i określania nim wyobrażenia napieczętnego pozbawionego tarczy²⁹. Zgodnie ze słusznym poglądem J. Szymańskiego jego cechą konstytutywną jest tarcza³⁰, dlatego wyobrażenie widniejące na pieczęci pozbawione jej nie może być uznane za herb. Heraldycy zgodzili się z tym poglądem, ale w praktyce niekiedy o nim zapominali. Przykładowo H. Seroka opisując ostatnią ze znanych pieczęci Czemiernik przedstawiającą postać ukoronowanej Matki Boskiej, klęczącej na półksiężycu, uznał ją za herb mimo, że rozmieszczono ją w polu pieczęci a nie na tarczy. Natomiast pod nią znalazł się herb Junosza na małej tarczy nawiązujący do Humieckich, którzy przez pewien czas władali miastem³¹.

Każde wyobrażenie znajdujące się na pieczęci powinno być uznane za znak miejski bez względu na jego umieszczenie na tarczy, a zaprezentowany przykład uzasadnia potrzebę szerszego wykorzystywania tego pojęcia. Z licznych jego określeń można przyjąć jedną z definicji encyklopedycznych. Według niej jest nim element, naturalny lub umowny, postrzegany zmysłowo będący dzięki naturalnej wiedzy człowieka podstawą wnioskowania oraz poznania innej rzeczywistości³². Do wniosku o potrzebie szerszego używania pojęcia znaku miejskiego skłania też przegląd 12 przywilejów, w których ustanowiono symbole miast małopolskich, zamieszczony w pracy H. Seroki. Wynika z niego, że pojęcia herbu (*stemma*) używano w nich rzadko. Zdarzyło się to jedynie w trzech przypadkach nadań dla Stefanowa w województwie krakowskim (1731 r.) oraz Lubartowa (1744 r.) oraz Michowa (1745 r.) w województwie lubelskim³³. Natomiast w pozostałych dziewięciu dokumentach tego rodzaju cztery razy użyto pojęcia „znak albo pieczęć” (przywileje dla Przysuchy (1745 r.), Końskich (1748 r.), Szczepanowa (1761 r.), Garbowa (1785 r.)). Po dwa razy wykorzystano określenia „pieczęć” (przywileje dla Janowca (1580 r.) i Białaczowa (1787 r.)) oraz „insigne” (nadania dla Kazimierza (1566 r.) i Białej (Janowa) z 1640 r. Tylko raz posłużono się pojęciem „*stemma seu insigne*” (przywilej dla Granicy z 1735 r.)³⁴. Skoro w kancelarii królewskiej preferowano pojęcie znaku, to badacze nie powinni przechodzić nad tym do porządku tylko posługiwać się nim w większym zakresie.

²⁷ S. Michalewska, *Herb Kraśnika ustanowiony*, „Kurier Lubelski” 2013, nr 126, s. 7.

²⁸ J. Łosowski, *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego...*, s. s. 287–288, il. 26–27.

²⁹ H. Seroka, *Herby miast małopolskich...*, s. 222–223.

³⁰ J. Szymański, *Herb – znak samorządnej wspólnoty...*, s. 93.

³¹ H. Seroka, *Herby miast małopolskich...*, s. 226.

³² M. Lechniak, *Znak*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Lublin 2014, s. 1461–1462.

³³ H. Seroka, *Herby miast małopolskich...*, s. 280, 281, 283.

³⁴ Tamże, s. 278, 279, 280, 281, 282.

W obecnych badaniach przecenia się znaczenie zjawiska umieszczania wyobrażeń napieczętych na tarczy. Ich heraldyzacja będąca efektem świadomości istoty herbu i jego funkcji następowała bowiem nierównomiernie i niekonsekwentnie. Nie można też wykluczyć, że niekiedy brak tarczy wynikał nie tyle z nieświadomości heraldycznej ale z braku miejsca dla tego elementu w polu pieczęci. Dlatego wyobrażenia znajdującego się na tarczy nie można traktować jako *ex definitione* bardziej wartościowego od znaku umieszczonego w polu pieczęci, ale pozbawionego składnika czyniącego go herbem. Od formy znaku miejskiego znacznie ważniejsza jest symbolika zawarta w jego zasadniczych elementach.

Dążenie do preferowania herbów czasem prowadzi do doszukiwania się ich tam, gdzie nie było na nie miejsca. Przykładu tego dostarcza praca H. Seroki, w której autor użył pojęcia herbu urzędu wójtowsko-ławniczego w Lublinie przedstawiającego półkozła z gałązką znajdującego się na jednej pieczęci³⁵. Wyrażnie odróżniał się on od herbu tego miasta, wyobrażającego kozła zwróconego w prawo i wspinającego się na winną latorośl, oczywiście umieszczonego na tarczy. Urząd kierowany przez wójta stanowił element miejscowej władzy samorządowej i nie posiadał autonomii, dlatego nie mógł posiadać własnego herbu. Natomiast na używanej przez niego pieczęci umieszczono uszczerbiony herb miejski.

Odrębnym problemem są zasady tworzenia herbów współczesnych miast i gmin. W zgodnej opinii badaczy naturalnym stanowią je wyobrażenia napieczęte, jednak różnią się oni w kwestii, która pieczęć powinna być uznana za podstawę, szczególnie w przypadku funkcjonowania kilku z nich i posiadania przez nie różnych wyobrażeń. M. Gumowski, który zasygnalizował ten problem, wyróżnił trzy stanowiska reprezentowane przez różnych autorów. Jedni uważali, że podstawą herbu powinno być wyobrazenie najstarszej pieczęci (Hugo Saurma, Hermann Dannenberg, Friedrich August Vossberg)³⁶. Z polskich badaczy podobny pogląd reprezentował J. Szymański³⁷. Według innych (np. Otto Huppa) godłem herbu powinno stać się godło występujące na najnowszych pieczęciach. Natomiast według zwolenników trzeciego stanowiska, którego wyrazicielem był M. Gumowski, do herbu powinno zostać przeniesione godło najdłużej występujące na pieczęciach.

Poglądy te mają cechę wspólną, jaką jest oparcie się o jedno wybrane wyobrażenie, co automatycznie pociągało za sobą eliminację pozostałych. W Polsce od lat preferuje się najstarsze, rezygnując przy tym z ideowych treści, które towarzyszyły miejscowym symbolom umieszczonym na innych pieczęciach w czasach późniejszych. Nie negując racjonalności przesłanek, które wykorzystywano dla uzasadnienia słuszności preferowania wyobrażeń najstarszych treści znajdujących się na pieczęciach, należy uznać to za rozwiązanie arbitralne, z którym nie zawsze można się zgodzić.

Przykładu dostarcza podlubelska Kamionka, posiadająca dwie pieczęcie, dobrze poświadczone źródłowo. Jedna, której odcisk pochodzi z roku 1581, przedstawia zgodnie z najnowszym ustaleniem T. Giergiela cztery skrzyżowane haki panwiove,

³⁵ Tamże, s. 87.

³⁶ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 75–76.

³⁷ J. Szymański, *Herb – znak samorządnej wspólnoty...*, s. 95.

dwa z nich w słup a dwa w pas, umieszczone w renesansowej tarczy. Służyły one do zawieszania nad paleniskiem panwi, czyli płytkich naczyń wykorzystywanych do odparowywania solanki w celu uzyskania soli³⁸. Natomiast późniejsza pieczęć, używana w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej szlacheckiej, której zachowane odciski pochodzą z roku 1868, zawierała już zupełnie inne wyobrażenie. Przedstawiała postać św. Piotra z dwoma kluczami w prawej ręce, ale umieszczonymi w nietypowy sposób w układzie pionowym, tak, że jeden znajdował się nad drugim. Dodatkowym elementem wyobrażenia stał się obłok otaczający postać tego świętego. Oprócz świętego Pawła był on współpatronem miejscowego kościoła³⁹.

H. Seroka obecnie twórca Pracowni Historycznej *Signum* autor projektu herbu, przyjął za jego podstawę najstarszą pieczęć z hakami panwiovymi i to one stały się godłem. Miał przy tym świadomość, że obecność wyobrażenia św. Piotra na późniejszej pieczęci stanowił dowód religijności ówczesnych mieszczan Kamionki, a więc istotnego zjawiska. Jednak ze względu na nieumieszczenie go na tracy, z formalnego punktu widzenia nie był herbem, dlatego został pominięty, a za jego tworzywo twórcą projektu przyjął wyobrażenie umieszczone na tarczy, a więc mogące być uznane z formalnego punktu widzenia za herb⁴⁰. Koncepcja wymienionego autora została zaakceptowana przez miejscową Radę Miejską, a projekt herbu oraz pozostałych znaków flagi, pieczęci sztandaru, insygniów oraz odznaki honorowej uzyskał pozytywną opinię Komisji Heraldycznej oraz Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji. Na tej podstawie Rada podjęła uchwałę o ustanowieniu symboli gminy i zasadach ich używania z godnie z wymienionym wyżej projektem⁴¹.

Opisany przypadek skłania do wniosku, że zamiast rozwiązania arbitralnego, chociaż zgodnego z polską praktyką stosowaną przy tworzeniu herbów miast i gmin, można było zastosować rozwiązanie odmienne i bardziej kompromisowe. Polegałoby ono na połączeniu w tworzonej herbie elementów najważniejszych wyobrażeń napieczętnych, aby nie rezygnować z żadnego z nich. Stanowią bowiem cenny element miejscowej tradycji i dlatego powinny być utrwalone w świadomości mieszkańców. Proponując tego rodzaju rozwiązanie należałoby dodać zastrzeżenie, że w polskich warunkach powinno się pomijać wyobrażenia pochodzące z okresu zaborczego. Stanowiły bowiem następstwo respektowania zasad niezgodnych z polską heraldyką, zwłaszcza, że zazwyczaj wprowadzano je do herbów w ramach świadomej polityki ograniczania polskiej tradycji historycznej lub jej usuwania.

W przypadku Kamionki istniała możliwość połączenia w herbie haka panwioowego, pochodzącego z wyobrażenia najstarszej pieczęci tego miasta, z wyobrażeniem św. Piotra z kluczami, znanym z późniejszych odcisków pieczęci miejskich. Ów hak stanowiłby swego rodzaju podstawę dla wyobrażenia tego świętego. Oba te elementy ze względu na swoją symbolikę nie tylko nie pozostają w opozycji wobec siebie, ale

³⁸ T. Giergiel, *Herb Kamionki – źródła treści*, „Res Historica” 2023, t. 55., s. 147.

³⁹ Tamże, s. 150.

⁴⁰ J. Szymański, *W sprawie genezy polskich herbów miejskich*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. VI, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1994, s. 179.

⁴¹ T. Giergiel, *Herb Kamionki – źródła i treść...*, s. 156-157.

wzajemnie się uzupełniają. Klucze trzymane przez tego świętego są bowiem czytelnym znakiem otwarcia przez niego wiernym bramy do życia wiecznego ma mocy władzy nadanej mu przez Jezusa Chrystusa⁴². Natomiast haki panwiove, niekiedy również zwane kluczami, pełniące istotną rolę w procesie uzyskiwania soli, można uznać za symbol procesu przygotowywania żywności, niezbędnej każdemu człowiekowi do życia ziemskiego.

Autor projektu co prawda uwzględnił postacie obu świętych Piotra i Pawła na sztandarze gminy, na którym podtrzymują kartusz z herbem, co trzeba docenić, ponieważ stanowi dowód uznania waloru symbolicznego patronów miejscowej świątyni. Należy jednak pamiętać, że sztandar gminy jest rzadko używany i możliwości komunikowania przez niego istotnych treści ideowych jest nieporównanie mniejsza od herbu. To on stanowi podstawowy znak gminy i występuje nie tylko na pieczęci ale zazwyczaj umieszcza się go w lokalnych biuletynach, gazetkach czy drukach oficjalnych. Towarzyszy informacjom o mieście (np. w Wikipedii), a także umieszcza się go na tablicach z nazwami ulic. Dzięki temu znają go dobrze mieszkańcy, a okazję do jego poznania mają również osoby przyjezdne.

Podsumowanie

1. Na mocy ukazu cara Aleksandra II z roku 1866 roku Królestwo Polskie wcześniej składające się z pięciu guberni zostało podzielone na dziesięć tego rodzaju jednostek podziału terytorialnego. Z terenu dotychczasowej dużej guberni lubelskiej wydzielono dwie mniejsze: lubelską i siedlecką. Na obszarze guberni lubelskiej składającej się z 10 powiatów znajdowało się 60 miast oraz 150 gmin. W aktach Wydziału Herbów Departamentu Heroldii Rządzącego Senatu w Petersburgu przechowywanych w tamtejszym Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym zachowała się korespondencja z lat 1867-1869 dotycząca pieczęci i herbów zdecydowanej większości z nich. Będzie ona przedmiotem edycji stanowiącej zasadniczy element projektu badawczego, w związku z którym powstał ten artykuł.

2. W artykule tym ze względu na jego utylitarny charakter nie analizowano pełnego dorobku dotyczącego problemów sfragistycznych i heraldycznych badanych miast, ponieważ w dużej mierze dokonał tego ostatnio T. Giergiel. Z tego względu przeanalizowano w nim publikacje dotyczące pieczęci i herbów używanych w miastach tej guberni do lat 70. XIX wieku. Uwzględniono w nim również opracowania naukowe oraz artykuły publicystyczne, sporządzone później, jeśli ich autorami byli pracownicy naukowcy lub dziennikarze. Uczyniono tak, jeśli zawierały informacje o źródłach sfragistycznych lub heraldycznych, powstałych do czasu sporządzenia dokumentacji będącej przedmiotem prac edytorskich.

3. Informacje o uwzględnionych publikacjach, których nie ma w innych opracowaniach zawierających stan badań sfragistyczno-heraldycznych dotyczących miast lubelskich zostały zaprezentowane w trzech tabelach. W jednej znalazły się dane dotyczące formy publikacji a więc ewentualnie monografii, oddzielnego artykułu,

⁴² D. Forstner, Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon, przekład i opracowanie W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 2001, s. 400.

wydrukowanej ekspertyzy, informacji dotyczących pieczęci lub herbu zamieszczonej w monografii albo artykule naukowym lub tekstu popularno-naukowego. Natomiast w dwóch tabelach załącznikowych zamieszczono wzmianki o publikacjach dotyczących poszczególnych ośrodków miejskich oraz guberni. Dzięki niej czytelnicy mogą poznać dotyczącą ich literaturę, co ułatwia dokonywanie porównań i wyciągania wniosków.

4. Z analizy danych zamieszczonych w tych tabelarycznych zestawieniach wynika, że najwięcej publikacji powstało w ostatnim półwieczu. Ich autorami byli najczęściej pracownicy UMCS, uczniowie prof. J. Szymańskiego, którzy przygotowali je w związku z rozprawami doktorskimi powstającymi pod jego kierunkiem lub na ich kanwie. Dzięki temu wyróżniały się solidną podstawą źródłową, krytycyzmem oraz niejednokrotnie nowatorskimi tezami. Najważniejszym dziełem z tego kręgu jest monografia H. Seroki o herbach miast małopolskich wydana w roku 2002 i ukazująca ich genezę, rozwój oraz analizę godeł herbowych trzech grup ośrodków miejskich królewskich, szlacheckich i duchownych.

5. W artykule sformułowano również postulaty badawcze dla ułatwienia przyszłych badań. Zwrócono uwagę na potrzebę częstszego używania pojęcia znaku miejskiego zamiast herbu, bowiem na pieczęciach nie zawsze umieszczano wyobrażenia na tarczy. Jeśli jej nie posiadały, to z formalnego punktu widzenia nie można ich uważać za herby. Były jednak nośnikiem treści istotnych dla miejscowej społeczności i z tego powodu zasługują na uwagę badaczy na równi z herbami. Heraldyzacja wyobrażeń napieczętnych w polskich miastach nie przebiegała prosto i miała wiele różnych ograniczeń i nie do końca zrozumiałych zawłości. Dlatego nie powinna być traktowana jako środek szczególnej waloryzacji wyobrażeń znajdujących się na pieczęciach i umieszczonych na tarczy. Stanowiła tylko zmianę ich formy wynikającą ze świadomości istoty herbu.

6. W tym tekście poddano rewizji zasadę traktowania najstarszych wyobrażeń napieczętnych jako podstawowego tworzywa współczesnych herbów miejskich. Jej respektowanie pociągało za sobą eliminację wyobrażeń późniejszych występujących niekiedy na pieczęciach znacznie dłużej niż pierwotne. Zamiast tej zasady zaproponowano łączenie dawnych wyobrażeń, aby nie pomijać żadnego, ponieważ każde z nich stanowi cenny element miejscowej tradycji historycznej. Natomiast wprowadzono zastrzeżenie, aby nie włączać do współczesnych herbów wyobrażeń napieczętnych lub herbów pochodzących z okresu zaborczego, ponieważ były one nośnikiem treści obcych polskiej tradycji heraldycznej.

Załącznik 1. Publikacje dotyczące pieczęci i herbów guberni lubelskiej

Publikacje (nr/strony)	Liczba
Gumowski 5/11–12; Kuczyński 3/245–249; Kuczyński 1/27–28; Panfil 3/37–54; Boreczek /33, 44; Гербы губерний/365, 475	6

Załącznik 2. Publikacje dotyczące pieczęci i herbów miast z terenu guberni lubelskiej

	Nazwa miasta	Publikacje (nazwisko, nr publikacji, strona lub inne oznaczenia)	Liczba
1.	Annapol	Wittyg/10; Gumowski 5/16; Łosowski 6/251; Łosowski 3/274; Sero- ka 13/177; Goldyn/98–99	6
2.	Baranów	Wittyg/12; Gumowski 5/18; Łosowski 6/254–255; Łosowski 3/274– 275/; Seroka 13/221	5
3.	Bełżyce	Wittyg/12; Gumowski 5/19; Gumowski 4/tab.1, nr 4, il. 3; Łosow- ski 4/41; Łosowski 6/251–252, 256, 264; Łosowski 3/275–276; Sero- ka 13/209	7
4.	Biłgoraj	Wittyg/18; Gumowski 5/21; Szczygiel 2/26–27; Sero-ka 17; Гербы городов/431; Sero-ka 13/199–200	6
5.	Biskupice	Chmiel/62; Wittyg/18; Gumowski 5/22; Kuczyński 2/206; Sero-ka 13/261–262	5
6.	Bobrowniki	Sero-ka 13/194	1
7.	Bychawa	Wittyg/35; Gumowski 5/23; Szymański 2/176; Łosowski 6/258; Łosowski 3/278; Sero-ka 13/186	6
8.	Chelm	Paprocki/915; Wittyg/35; Gumowski 5/25–26; Zimmer/128; Szczy- giel 3/5; Szymański 2/176; Sero-ka 4; Гербы городов/519	8
9.	Czemierniki	Wittyg/42; Gumowski 5/27; Kuczyński 2/206; Łosowski 6/249, 254, 256, 263, 267; Łosowski 3/278–280; Sero-ka 13/222, 226; Goldyn/51	7
10.	Chodel	Wittyg/38; Gumowski 5/26–27; Sero-ka 13/195	3
11.	Dubienka	Gumowski 5/28–29	1
12.	Firlej	Gumowski 5/30; Kuczyński 2/206; Łosowski 6/267–268; Łosowski 3/280–281; Sero-ka 13/172; Sero-ka 1/33–35	6
13.	Frampol	Wittyg/65; Gumowski 5/30–31; Dymmel 1; Łosowski 6/250, 258, 261; Łosowski 3/280–281; Sero-ka 13/179; Goldyn/108	7
14.	Głusk	Gumowski 5/31–32	1
15.	Goraj	Wittyg/76; Gumowski 5/32–33; Gumowski 1/697; Kuczyński 2/206; Szymański 2/176; Łosowski 6/253, 258, 260; Łosowski 3/281–282; Sero-ka 13/189, 226	8
16.	Gorzków	Gumowski 5/33–34	1
17.	Grabowiec	Wittyg/81; Gumowski 5/34; Kuczyński 2/206	3
18.	Horodło	Wittyg/88; Gumowski 5/35–36; Kuczyński 2/206	3
19.	Hrubieszów	Wittyg/88; Gumowski 5/37–38; Gumowski 3/22, 45; Szymański 2/171; Гербы городов/447	5

20.	Janów Lubelski	Gumowski 5/41; Gumowski 3/22; Szymański 2/176; Łosowski 6/249-250; 254; Łosowski 3/282-283; Seroka 13/208; Gołdyn/50	7
21.	Jarczów	Gumowski 5/42; Widz/12; sw	3
22.	Józefów nad Wisłą	Gumowski 5/43-44; Kuczyński 2/206; Łosowski 6/251; Łosowski 3/283-284; Seroka 13/200	5
23.	Józefów (Ordynacki)	Gumowski 5/42-43; Ćwik/8-11; Szczygiel 1/11; Seroka 8; Seroka 5	5
24.	Kamionka	Wittyg/105; Gumowski 5/44-45; Kuczyński 2/206; Łosowski 6/250; Łosowski 3/284-285; Seroka 13/173; Giergiel	7
25.	Kazimierz Dolny	Wittyg/109; Gumowski 5/45-46; Seroka 6; Seroka 13/146-147	4
26.	Komarów	Gumowski 5/48-49	1
27.	Końskowola	Wittyg/123; Gumowski 5/49; Szymański 2/176; Łosowski 6/260, 266; Łosowski 3/286-287; Zielińska; Seroka 13/194	7
28.	Krasnobród	Gumowski 5/51-52; Skupieński 1; Skupieński 2	3
29.	Krasnystaw	Listy/3; Gumowski 5/52-53; Гербы городов/469; Seroka 10; Seroka 16	5
30.	Kraśnik	Gumowski 5/50-51; Łosowski 6/256, 258, 261-263, 265, 266; Łosowski 3/287-288; Гербы городов/467; Seroka 13/186	5
31.	Krzyszów	Gumowski 5/54	1
32.	Kryłów	Gumowski 5/53; Górak 1/37-38	2
33.	Kurów	Gumowski 5/54-55; Kuczyński 2/206; Łosowski 6/254, 256-257; Łosowski 3/288-289; Seroka 13/222; Boreczek/karta tytułowa	6
34.	Lubartów	Śliwina/11; Śliwina, Tracz/64; Gumowski 5/55-56; Łosowski 6/250-253; Łosowski 3/289-290; Seroka 2, Гербы городов/475; Seroka 7; Seroka 13/211, 226; Piekarczyk	11
35.	Lublin	Paprocki 1/1223; Paprocki 2/909; Baliński, Lipiński/1062; Krzyżanowski/16; Zieliński/kar. tyt; Engel/15; Kobierzycki/9; Randt/po 64, 91; Wojciechowski/4; Łoś/4; Gumowski 2/1-2; Gumowski 5/56-60; Gumowski 4/64; Gumowski 1/646; Wójcikowski/3; Stankowa/48-49, 51, 63; Trojanowska 3; Trojanowska 2; Lublin w dokumencie/przed 97; Trojanowska 1/104-106; Szczygiel 4/6; Szymański 2/176; Dymmel 4; Panfil 1, Panfil 3; Seroka 13/164-165; Seroka 18/289; Dymmel 2; Panfil 2; Trojanowska 5; Kus 1/105; Dymmel 3	32
36.	Łaszczów	Gumowski 5/60	1
37.	Łęczna	Zwolakiewicz/292; Gumowski 5/60-61; Kuczyński 2/206; Ogórek/12-13; Łosowski 6/251; 256-257; Łosowski 3/290-292; Łosowski 1; Łosowski 4; Seroka 13/178-179; Winiarski/59-64	10
38.	Markuszów	Gumowski 5/64; Łosowski 6/250, 259; Łosowski 3/292-293; Seroka 13/187	4
39.	Michów	Gumowski 5/65; Kuczyński 2/206; Łosowski 6/265; Łosowski 7/487; Seroka 13/254-256; Seroka 18/293	6
40.	Modliborzyce	Gumowski 5/66-67; Łosowski 3/293; Seroka 13/192; Adamczewski 2/114; 122, Seroka 11	5

41.	Opole Lubelskie	Gumowski 5/67; Łosowski 6/254-257; 264, 265-266; Łosowski 3/293-294; Kuczyński 2/206; Seroka 13/174-176	5
42.	Pawłów	Gumowski 5/71; Łosowski 1/85	2
43.	Piaski	Gumowski 6/71-72; Łosowski 6/255, 260; Łosowski 3/294; Seroka, Skupieński; Seroka 13/193	5
44.	Puchaczów	Gumowski 5/73-74; Kuczyński 2/206; Seroka 13/232; Gołdyn/82	4
45.	Rejowiec	Gumowski 5/76; Prożogo 1; Bronicki; Prożogo 2	4
46.	Sawin	Gumowski 5/78; Kuczyński 2/206	2
47.	Szczebrzeszyn	Gumowski 5/81-82; Kuczyński 2/206; Гербы городов/523	3
48.	Tarnogóra	Gumowski 5/82; Kuczyński 2/206; Seroka 10/11-12	3
49.	Tarnogród	Gumowski 5/83; Depczyński/29-30; Kuczyński 2/206; Szczygieł 6/55-56; Kus 2	5
50.	Tomaszów Lubelski	Gumowski 5/84-85; Witusik; Szczygieł 8/95; Górak 2	4
51.	Turobin	Gumowski 5/85-86; Kuczyński 2/206; Szymański 2/176; mp/12	4
52.	Tyszowce	Gumowski 5/86-87; Kuczyński 2/206	2
53.	Uchanie	Gumowski 5/88; Kuczyński 2/206	2
54.	Urzędów	Gumowski 5/89; Seroka 13/96; Szczygieł 7/75-76; Górak 3/250-251	4
55.	Wąwolnica	Vossberg/7; Przyczynek/416-419, Hupp/2; Wiercieński/477; Gumowski 2/235-236; Gumowski 5/90-91; Gumowski 1/647; Kuczyński 2/206; Seroka 13/101; Pisarek; Seroka 17/289	11
56.	Wieniawa	Gumowski 5/91	1
57.	Wojsławice	Gumowski 5/94	1
58.	Zaklików	Gumowski 5/94-95; Łosowski 3/295; Seroka 13/191; Seroka 8	4
59.	Zamość	wj/320; Lemiesz/262; Sochaniewicz 6; Sochaniewicz 5; Sochaniewicz 2; Sochaniewicz 3; Sochaniewicz 4; Sochaniewicz 1; Gumowski 5/95-97; Gumowski 3/22, 62; Szczygieł 5/6; Seroka 3/54; Kędziora/127-128; Гербы городов/455; Seroka 13/68	15
60.	Żółkiewka	Gumowski 5/97-98	1
	Razem		300

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

- Adamczewski Marek (1), *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000.
- Adamczewski Marek (2), *Miejsce Albumu Herbów miast Królestwa Polskiego z roku 1847 w polskiej heraldyce miejskiej*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów. Materiały sesji naukowej Włocławek 5-6 grudnia 1996*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Włocławek 1999, s. 109-127.
- Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. I, cz. II, Warszawa 1846.
- Boreczek Krzysztof Andrzej, *Gmina Kurów: powstanie, organizacja, funkcjonowanie*, Kurów 2000.
- Bronicki Adam, „Rejowiec ma herb”, „Tygodnik Chełmski”, 1987, nr 31, s. 5.

- Chlipalski Karol, *Pracowite życie Kazimierza Sochaniewicza*, „Cracovia Leopoldis” 2023, nr 3, s. 34–41.
- Ćwik Władysław, *Kontrowersje wokół herbu Józefowa*, [w:] tegoż, *Dzieje Józefowa*, Rzeszów 1992, s. 8–11.
- Depczyński Wincenty ks., *Tarnogród 1567–1967. Monografia historyczno-gospodarcza*, Tarnogród 1970.
- Dymmel Piotr (1), *Herb Frampola*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod redakcją H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 118–122.
- Dymmel Piotr (2), *Herb Lublina*, [w:] Ryszard Szczygiel, Henryk Gmiterek, Piotr Dymmel, *Lublin. Dzieje miasta*, t. 1: *Od VI do końca XVIII wieku*, Lublin 2008, s. 165–199.
- Dymmel Piotr (3), *Nowo odkryta pieczęć burmistrza Lublina z XVI wieku*, „*Studia Archiwalne*” 2023, t. 10, s. 7–20.
- Dymmel Piotr (4), *System sfragistyczny średniowiecznego Lublina. Próba rekonstrukcji*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej. Zbiór studiów*, red. tenże, Lublin 1998, s. 193–216.
- Engel Bernhard, *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathesarchivs mit besonderer Berücksichtigung des Ordenslandes*, Erster Teil 1: *Ordensbeamte und Städte*, Thorn 1894.
- Forstner Dorothea OSB, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, przekład i opracowanie Wanda Zakrzewska, Paweł Pachciarek, Ryszard Turzyński, Warszawa 2001.
- Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи 1649–1917, книга II, составители Анатолий Владимирович Кудин, Андрей Львович Цеханович, Москва 2000.
- Giergiel Tomisław (1), *Heraldyka miejska na Lubelszczyźnie do 1989 roku – stan wiedzy i problemy badawcze*, „*Annales UMCS*” 2024, sec. F, vol. 79, s. 105–139.
- Giergiel Tomisław (2), *Herb Kamionki – źródła treści*, „*Res Historica*” 2023, t. 55, s. 137–159.
- Gołdyn Piotr, *Symbolika religijna i kościelna w herbach miast polskich do końca XX wieku*, Warszawa 2008.
- Górak Artur (1), *Heraldyka i sfragistyka ziemi chełmskiej*, Lublin 1995 (praca magisterska napisana w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii UMCS pod kierunkiem prof. Józefa Szymańskiego), *Archiwum UMCS*, sygn. H 267/25.
- Górak Artur (2), *Rosyjski projekt herbu Tomaszowa*, „*Rocznik Tomaszowski*” 2019, t. 8, s. 57–66.
- Górak Artur (3), *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „*Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*” 2019, nr 18 (29) (nowa seria), s. 237–254.
- Gumowski Marian (1), *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- Gumowski Marian (2), *Herb miasta Lublina*, „*Zdrój: kultura–życie–sztuka*”, 1947, nr 1, s. 1–2.
- Gumowski Marian (3), *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Gumowski Marian (4), *Najstarsze pieczęcie miast polskich*, „*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*”, r. 62, z. 2, Toruń 1960.
- Gumowski Marian (5), *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, t. 49, Lublin 1959.
- Gumowski Marian, Haisig Marian, Mikucki Sylwiusz, *Sfragistyka*, Warszawa 1960.
- Heroldia Królestwa Polskiego. Katalog wystawy dokumentów ze zbiorów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu*, pod red. Sławomira Górzyńskiego, Warszawa 2001.
- Hupp Otto, *Wappen und Siegel der Deutschen Städte*, Heft 2: *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt 1898.
- Kalinowski Teodor, *O herb miasta Zamościa*, „*Kronika powiatu zamojskiego*” 1918, nr 7, s. 7–9.
- Kędziora Andrzej, *Encyklopedia miasta Zamościa*, Chełm 2000.
- Kobierzycki Alfred Pomian, *Monografia Lublina*, Lublin 1901.

Krzyżanowski Stanisław, *Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych*, Kraków 1870.

Kuczyński Stefan Krzysztof (1), *Herby urzędowe na ziemiach polskich w okresie porzbirowym*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów. Materiały sesji naukowej Włocławek 5–6 grudnia 1996*, pod red. tegoż, Włocławek 1999, s. 9–29.

Kuczyński Stefan Krzysztof (2), *Polonica heraldyczne i sfragistyczne w zbiorach leningradzkich, „Archeion” 1978*, t. 66, s. 191–213.

Kuczyński Stefan Krzysztof (3), *Polskie herby miejskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993.

Kus Józef (1), *Nieznany rysunek herbu Lublina z XVII w. Appendix do artykułu Marii Trojanowskiej „Wizerunek herbu miasta Lublina w źródłach archiwalnych z XV–XVIII wieku”*, „*Studia Archiwalne*” 2019, t. 6, s. 99–109.

Kus Józef (2), *O rzekomym i prawdziwym herbie Tarnogrodu*, „*Archiwariusz Zamojski*” 2012, t. 17, s. 61–66.

Lechniak Marek, *Znak*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Lublin 2014, s. 1461–1462.

[Lemiesz. St.], *Zamość*, „*Zorza: Pismo tygodniowe z rysunkami – dla miast i gospodarzy rolnych po wsiach*” 1899, nr 17, s. 262.

Listy i wiadomości z gubernii: Krasnystaw, „*Gazeta Lubelska*” 1893, nr 191, s. 3.

Lublin w dokumencie 1317–1867, wybór źródeł, wstęp, opracowanie Franciszek Cieślak, Henryk Gawarecki, Maria Stankowa, Lublin 1975.

Łosowski Janusz (1), *Herb gminy Rejowiec Fabryczny*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 83–86.

Łosowski Janusz (2), *Herb Łęcznej*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 144–148.

Łosowski Janusz (3), *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1995, s. 271–304.

Łosowski Janusz (4), *Księgi miejskie Bełżyc (XVI–XVIII w.)*, „*Archeion*” 1989, t. 86, s. 33–62.

Łosowski Janusz (5), *Nowy herb Łęcznej*, „*Merkuriusz Łęczyński*”. *Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Łęczyńskiej* 1996, nr 9, s. 14.

Łosowski Janusz (6), *Pieczęcie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1995, s. 247–269.

Łosowski Janusz (7), *Władze i kancelaria jezuickiego miasteczka w XVIII w. – przykład Michowa*, [w:] *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej w Turawie w dniach 8–11 V 1996 przez Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego i Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego*, pod red. Marka Derwicha i Anny Pobóg-Lenartowicz, Opole-Wrocław 1996, s. 483–493.

Łoś Stanisław, *O herbie Lublina słowo ostatnie*, „*Życie Lubelskie*” 1947, nr 188, s. 4.

Materiały źródłowe do dziejów Kurowa, zebrał i opracował Krzysztof Andrzej Boreczek, Lublin – Kurów 2003.

[mp], *Herbowe zamieszanie*, „*Tygodnik Zamojski*” 2013, nr 50, s. 20.

Michalewska Sandra, *Herb Kraśnika ustanowiony*, „*Kurier Lubelski*” 2013, nr 126, s. 7.

Ogórek Anna, *Dlaczego dzik w herbie?*, „*Merkuriusz Łęczyński*” 1990, nr 5, s. 12–13.

Panfil Tomasz (1), *Herb Lublina: geneza, symbolika, funkcje*, Lublin 1998.

Panfil Tomasz (2), *Koziół z ogrodu rozkoszy*, [w:] *Lublin przez siedem wieków: Ludzie i wydarzenia*, Lublin 2017, pod red. Eugeniusza Niebelskiego, s. 13–23.

Panfil Tomasz (3), *Verba signi. Dzieje herbu ziemi lubelskiej*, Lublin 1998.

Paprocki Bartosz (1), *Gniazdo cnoty*, Kraków 1578.

Paprocki Bartosz (2), *Herby rycerstwa polskiego*, Kraków 1584.

Piekarczyk Jerzy, *Nowy herb miasta*, „*Lubartowiak*” 2007, nr 36, s. 2.

- Pisarek Katarzyna, *Dwie pieczęcie miejskie Wąwolnicy*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria Nowa” 2012, t. 5, s. 15–26.
- Pomarański Stefan, *Jeszcze dwie odmiany herbu Zamościa*, „Kronika powiatu zamojskiego” 1918, nr 17, s. 6–7.
- Prożogo Konstanty (1), *Symbolika herbu*, „Tygodnik Chełmski” 1987, nr 34, s. 10.
- Prożogo Konstanty (2), *Rejowiec ma herb*, „Tygodnik Chełmski” 1986, nr 35, s. 6.
- Przyczynek do sfragistyki polskiej*, „Przegląd Bibliograficzno-Archeologiczny” 1882, nr 34–35, s. 415–419.
- Randt Erich, *Die Archive des Generalgouvernements*, „Die Burg: Vierteljahresschrift des Instituts für Deutsche Ostarbeit Krakau” 1941, Heft 2, s. 51–91.
- Seroka Henryk (1), *Firlejów. Zarys dziejów dawnego miasteczka*, Lublin 2017.
- Seroka Henryk (2), *Geneza i symbolika herbu Lubartowa*, [w:] *Lubartów i Ziemia Lubartowska*, t. 12, 1993, s. 33–40.
- Seroka Henryk (3), *Heraldyka miejska w zaborze austriackim w świetle dokumentów cesarskich z lat 1785–1914*, [w:] *Herby miast polskich w okresie zaborów. Materiały sesji naukowej Włocławek 5–6 grudnia 1996*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Włocławek 1999, s. 51–66.
- Seroka Henryk, *Herb Chełma*, (4), [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 109–110.
- Seroka Henryk (5), *Herb Józefowa*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 51–52.
- Seroka Henryk (6), *Herb Kazimierza Dolnego*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 137–138.
- Seroka Henryk (7), *Herb Lubartowa*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 61–65.
- Seroka Henryk (8), *Herb miasta i gminy Zaklików*, „Rocznik Ziemi Zaklikowskiej” 2013–2014, nr 4, s. 18–20.
- Seroka Henryk (9), *Herb miasta Józefowa*, „Region Lubelski” 1989–1990, t. 4, s. 95–96.
- Seroka Henryk (10), *Herb miasta Krasnostaw i kwestia herbu gminy Izbica*, „Nestor” 2013, nr 1, s. 7–12.
- Seroka Henryk (11), *Herb miasta Modliborzyc*, [w:] *Modliborzyc. Studia z dziejów miejscowości i gminy*, pod red. Dominika Szulca, Modliborzyc Lublin 2014–2015, s. 216–225.
- Seroka Henryk (12), *Herb miejski w Polsce XV–XVIII w. w świetle przywilejów królewskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2017, t. 16 (27), s. 61–72.
- Seroka Henryk (13), *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.
- Seroka Henryk (14), *Lubelskie badania nad heraldyką samorządową*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 17–30.
- Seroka Henryk (15), *Osiągnięcia profesora Mariana Gumowskiego na polu sfragistyki i heraldyki miejskiej Polski*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2013, t. 12 (23), s. 133–146.
- Seroka Henryk (16), *Staropolskie pieczęcie Krasnostawu*, „Zapiski krasnostawskie” 2013, t. 4, s. 7–20.
- Seroka Henryk (17), *Uwagi w sprawie herbu miasta Biłgoraja*, „Tanew” 2000, nr 12, s. 3–4.
- Seroka Henryk (18), *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie dawnej Rzeczypospolitej. Studia i perspektywy badań*, pod red. Zenona Piecha, Jana Pakulskiego i Jana Wroniszewskiego, Warszawa 2006, s. 285–298.
- Seroka Henryk, Skupieński Krzysztof, *Herb Piasz*, „Region Lubelski”, 1989–1990, t. 4, s. 99–100.
- Skupieński Krzysztof (1), *Herb Krasnobrodu*, „Region Lubelski”, t. 4, 1989–1990, s. 97–98.
- Skupieński Krzysztof (2), *Herb Krasnobrodu*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H. Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 59–60.

- Sochaniewicz Kazimierz (1), *Geneza herbu miasta Zamościa*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1920, t. 46, nr 7, s. 624–638.
- Sochaniewicz Kazimierz (2), *Jeszcze w sprawie kultu św. Tomasza Apostoła w Zamościu*, „Kronika powiatu zamojskiego” 1918, nr 13, s. 4–5.
- Sochaniewicz Kazimierz (3), *Na marginesie odmian herbu Zamościa*, „Kronika powiatu zamojskiego” 1918, nr 21, s. 2–3.
- Sochaniewicz Kazimierz (4), *Najdawniejsza organizacja samorządu w Zamościu*, Zamość 1918.
- Sochaniewicz Kazimierz (5), *O herb miasta Zamościa*, „Kronika powiatu zamojskiego” 1918, nr 13, s. 3–4.
- Sochaniewicz Kazimierz (6), *Św. Tomasz patron Zamościa*, „Kronika powiatu zamojskiego” 1918, nr 12, s. 74–77.
- Stankowa Maria, *Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII w.*, Warszawa 1968.
- [sw], *Jarczów ma herb i flagę!*, „Kronika Tygodnia” 2021, nr 19, s. 12.
- Szczygieł Ryszard (1), *Ani Ciołek ani Śreniawa*, „Tygodnik Zamojski”, 1988, nr 11, s. 10.
- Szczygieł Ryszard (2), *Herb*, [w:] Jerzy Markiewicz, Szczygieł Ryszard, Wiesław Śladkowski, *Dzieje Biłgoraja*, Lublin 1985, s. 26–27.
- Szczygieł Ryszard (3), *Herby miast: Chełm*, „Sztandar Ludu”, 1976, nr 65, s. 5.
- Szczygieł Ryszard (4), *Herby miast: Lublin*, „Sztandar Ludu”, 1976, nr 71, s. 6.
- Szczygieł Ryszard (5), *Herby miast: Zamość*, „Sztandar Ludu”, 1976, nr 76, s. 6.
- Szczygieł Ryszard (6), *Lokacja miasta i jego dzieje do końca XVI wieku*, [w:] *Dzieje Tarnobrodu*, pod red. tegoż, Tarnobród 2006, s. 45–63.
- Szczygieł Ryszard (7), *Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego dzieje w czasach jagiellońskich*, [w:] *Dzieje Urzędowa*, red. tenże i Marian Surdacki, Lublin–Urzędów 2011, s. 55–100.
- Szczygieł Ryszard (8), *Powstanie miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów Ordynacji kanclerskiej linii Zamoyskich*, [w:] *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, red. tegoż, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011, s. 78–125.
- Szymański Józef (1), *Herb – znak samorządnej wspólnoty*, [w:] *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, pod red. P. Dymmela, Lublin 1992, s. 91–98.
- Szymański Józef (2), *W sprawie genezy polskich herbów miejskich*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średnio-wiecznej. Zbiór studiów*, t. VI, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1994, s. 167–179.
- Śliwina Wanda, *Lubartów. Szkic monograficzny poświęcony uroczystości 350-lecia istnienia cechów rzemieślniczych w Lubartowie*, Lublin 1926.
- Śliwina Wanda, *Tracz Ferdynand, Ziemia lubartowska. Szkic monograficzny*, Lubartów 1928.
- Trojanowska Maria (1), *Historia lubelskiej pieczęci*, „Kalendarz Lubelski” 1978, nr 21, s. 103–108.
- Trojanowska Maria (2), *Katalog pieczęci miasta Lublina od roku 1317 do roku 1811*, „Archeion” 1974, t. 60, s. 105–123.
- Trojanowska Maria (3), *Pieczęcie dawnego Lublina*, „Kalendarz Lubelski” 1975, nr 18, s. 97–100.
- Trojanowska Maria (4), *Pieczęcie miasta Lublina od roku 1317 do roku 1811*, „Archeion” 1974, t. 60, s. 81–104.
- Trojanowska Maria (5), *Wizerunek herbu miasta Lublina w źródłach archiwalnych z XV–XVIII wieku*, „Studia Archiwalne” 2017, t. 4, s. 12–14.
- Widz Piotr, *Zarys historii herbu Janowa*, „Gazeta Janowska” styczeń 2006, s. 6.
- Winiarski Piotr, *Pieczęcie miasta Łęcznej*, „Merkuriusz Łęczyński” 2012, nr 25, s. 59–64.
- Wiercieński Henryk, *Dwie stare pieczęci*, „Tygodnik Ilustrowany” 1899, nr 24, s. 477.
- Witusik Adam Andrzej, *Z raptularza historyka: Z Jelitami w herbie*, „Kurier Lubelski”, 1979, nr 88, s. 3.
- Wittyg Wiktor, *Pieczęcie miast dawnej Polski*, Kraków 1905.

Wojciechowski Stefan, *O herbie miasta Lublina (Problem genezy)*, „Zdrój: kultura-życie-sztuka” 1945, nr 3, s. 4.

Wójcikowski Włodzimierz, *Koziółek*, „Kurier Lubelski” 1967, nr 83, s. 3.

[wj], *Zamość*, „Tygodnik Powszechny” 1882, nr 21, s. 320.

Vossberg Friedrich August, *Wappenbuch des Städte des Grossherzoghtums Posen*, Berlin 1866.

Zielińska Ewa, *Herb Końskowoli*, [w:] *Materiały do polskiego herbarza samorządowego*, pod red. H.

Seroki i K. Skupieńskiego, z. 1, Lublin 1995, s. 54–58.

Zieliński Władysław Kornel, *Monografia Lublina*, t. 1: *Dzieje miasta Lublina*, Lublin 1878.

Zwolakiewicz Henryk, *Łęczna*, „Ziemia” 1929, nr 17, s. 289–293.

